

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: Go.syzdykova@mail.ru

Сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысы

Аңдатпа. *Етістік – мағыналық топтарға бай сөз табы. Етістіктің мағыналық топтарының ерекшелігі олардың қызметі мен қолданысы арқылы айқындалады. Солардың ішінде ең жиі қолданылатыны – сөйлеу етістіктері.*

Сөйлеу етістіктері сөйлеу әрекетімен байланысты. Сөйлеу – адамға тән, адамдардың өзара қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын үдеріс, құбылыс. Адамның сөйлеу әрекетінің жүзеге асу сипаты, өту үдерісі, жалпы сөйлеу әрекеті сөйлеу етістіктерімен анықталады. Сөйлеудің сипаты, берілу тәсілі, сөйлеу нысаны, ақпарат жеткізу – мұның барлығы сөйлеу етістіктерінің тілдік табиғатымен байланысты.

Мақалада қазақ тіліндегі жалпы сөйлеу әрекетін білдіретін «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерінің мағынасы мен қолданысы қарастырылады. Сөйлеу үдерісіндегі қызметі, қолдану ерекшелігі тілдік деректер арқылы сараланады.

Түйін сөздер: *сөйлеу етістігі, адресант, адресат, қарым-қатынас, прагматика, мағына.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-52-58>

Кіріспе

Сөз таптары жүйесінің ең күрделі бірлігі – етістік. Етістік қимылды, амал-әрекетті білдіреді. Ал қимылдың сипаты етістіктің мағыналық топтарының қызметі мен қолданысы тұрғысынан ерекшеленеді.

Етістіктің семантикалық топтарының ішінде ең жиі қолданылатыны – сөйлеу етістіктері.

Сөйлеу етістіктері адам үшін ең маңызды қажеттіліктің бірі – сөйлеуді жүзеге асырады. Сөйлеу – сөйлеу әрекетінің маңызды бөлігі. Сөйлеу әрекеті – адамдардың қарым-қатынас барысында сөйлеу, тыңдау, қабылдау, түсіну, есте сақтау үдерістері арқылы мақсатты түрде байланыс жасауы. Сөйлеу етістіктері сөйлеу әрекетімен байланысты. Сондықтан олар-

дың мағынасы мен қызметі де қарым-қатынас үдерісінде, оның түрлі кезеңдерінде айқындалады.

Етістіктің жалпы лексика-семантикалық жүйесіндегі сөйлеу етістіктерін жеке топ ретінде қарастыру мәселесінде түрлі көзқарастар бар.

Ғалым М.Оразов сөйлеу етістіктерін өз алдына жеке топ ретінде алса [1, 190], А.Ысқақов сөйлеу етістіктерін ойлау етістіктерімен бірге ойлау-сөйлеу етістіктері тобында қарастырады [2, 224].

Етістіктің мағыналық топтарының семантикалық сипаты олардың белгілі бір мән-мәтіндегі қолданысы, басқа бір сөздермен грамматикалық байланысы арқылы анықталады.

Мұндай ерекшелік мақаланың зерттеу нысанына алынып отырған «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерінің мағынасы мен қолданысынан да байқалады.

Мақаланың мақсаты – сөйлеу етістіктерінің мағыналық топтарының ішінде жиі қолданылатын айт, сөйле, жеткіз етістіктерінің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін анықтау.

Міндеттері: – «айт», «сөйле», «жеткіз» сөйлеу етістіктерінің мағынасын лексикографиялық тұрғыда саралау; - «айт», «сөйле», «жеткіз» сөйлеу етістіктерінің көркем мәтіндегі қолданыс ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу әдістері

Қазақ тіліндегі сөйлеу етістіктерінің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін анықтауда семантикалық және контекстік талдау әдістерін қолдандық.

Нәтижелерді талдау мен талқылау

Сөйлеу етістіктерінің басты қызметі – сөйлеу әрекетін белгілеу. Сөйлеу етістіктерінің сөйлемдегі негізгі қызметі мен туындаушы қызметі олардың семантикасы арқылы анықталады. Сөйлеу етістіктері – әрекет-белгіні ұлттық дүниетаным құндылықтары тұрғысынан бағалауға, басқа әрекет түрлерімен салыстыруға, теңестіруге, бүтін және бөлшектерге бөлуге мүмкіндік беретін тілдік бірлік.

Ғалым Ы.Мамановтың пікіріне сүйенсек, «етістіктерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырып бөлу өте қиын, тіпті мүмкін де емес» [3, 35]. А.Ысқақов «етістіктерді мағынасына қарай топтастыру мәселесінің, басқа да сөз таптары сияқты, белгілі бір мақсатқа я нысанаға құрылуы қажеттігіне» баса назар аударады [2, 224].

Ғалым М.Оразов сөйлеу етістіктерін дербес топ ретінде қарастырып, мағынасына қарай іштей бірнеше топқа бөледі: - де етістігі; - айтылу етістіктері (сөйле, сөз баста, ниет білдір, сөзді бұрмала, т.б.); - хабарлау етістіктері (хабарла, айт, жарияла, дәлелде, т.б.); семантикалық сөйлеу етістіктері (айтыс, ақылдас,

пікір алыс, әзілдес, әңгімелес, т.б.); - сөйлесу қарым-қатынастары етістіктері (жауап бер, жауап қайтар, сұра, т.б.); - сөйлеу реңкін және эмоциялық реңкті етістіктер (сөк, мысқылда, малтасын езу, т.б.); - жеке өзара қарым-қатынасты білдіретін сөйлеу етістіктері (әжеле, жеңгетайла, насихат бер, құпта, т.б.); - бейнелілік мағынасындағы сөйлеу етістіктері (отта, бөс, былшылда, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу, т.б.); - дыбысталу тұлғаларымен байланысты сөйлеу етістіктері (бақ-бақ ет, бажалаңда, бажбақта, балп-балп, т.б.); - сөзді бөлумен байланысты сөйлеу етістіктері (ауыз ашпа, аузына құм құй, тілі байлану, сөзін бөлу, т.б.) [4, 23].

М.Оразов сөйлеу етістіктерін «дыбыс толқындары арқылы белгілі бір информацияны екінші біреуге жеткізетін жалпылаушы семасына қарай: 1) хабарлау етістіктері (айт, жеткіз, хабарла, т.б.), 2) сөйлеу етістігі (сөйлесу, әңгімелесу, әзілдесу, т.б.), 3) сұрау-жауап етістіктері (сұра, жауап бер, жауап қайтар, т.б.), 4) эмоционалды сөйлеу етістіктері (мыңқылда, көкі, отта)» сияқты бірнеше семантикалық топқа бөледі [1, 190]. Ғалымның бөлінісінде зерттеу нысанына алынып отырған «хабарла», «айт», «жеткіз» етістіктері хабарлау, «сөйле» етістігі сөйлеу (айтылу) етістіктері тобында қарастырылған.

Өткен ғасырдың 70-жылдарына дейін тарихи және құрылымдық тұрғыдан зерттеліп келген лингвистика ғылымына прагматика мәселесі қозғау салды. Былайша айтқанда, 70-жылдардан бастап қолға алына бастаған прагматика лингвистика ғылымын басқаша зерттеу бағытын ұсынды [5, 22]. Бұл зерттеу бағыты тіл білімінің морфология саласын, оның ішінде сөз таптары, олардың мағыналық топтарының қолданысы мен қызметін де жаңа бағытта, басқа қырынан қарастыруға ықпал етті.

Сөйлеу етістіктерінің ішінде мағынасы мен қолданыс жиілігі жағынан «айт», «сөйле», «жеткіз» етістіктерін бөліп қарастыруға болады. Бұл етістіктер арқылы берілетін әрекет сөйлеудің қатысым үдерісіндегі сипатын айқындайды және сол сипаты арқылы өзара ерекшеленеді. Мысалы: ағылшын тілінде ер-

кін сөйлейді (жалпы сөйлеу үдерісі); жұмысы туралы айтты (сөйлеу нысаны); анасымен сөйлесті (сөйлеу әрекетінің бірлесе жүзеге асуы, адресант пен адресаттың қатысымы); ашуланып сөйледі, ақырын айтты (адресанттың сөйлеу үдерісіндегі жағдайы, күйі, сөйлеу сипаты); ұзақ сөйледі, аз сөйледі (сөйлеу уақыты); шындықты айтты, тура айтты (модальділік).

«Сөйлеу – хабар беру, коллективтік көрініс. Бұған ең азы екі адам қатысуы керек». «Сөз хабарласу үшін керек, егер осы керекке жарама-са, ол – сөз емес» [6, 96-98].

Сөйлеу етістіктерінің мәтіндегі негізгі қызметі – хабар беру және әсер ету. Бұл екі функция диалектикалық бірлікте және өзара тығыз байланыста болады.

Сөйлеу етістіктерінің қолданысы олардың мағынасындағы «хабарлау», «сөйлесу», «сұрау», «жауап беру», «ықпал ету» семаларымен де айрықшалаынады. Сөйлеу етістіктерінің ішінде жалпылауыш семасында ақпарат беру сипаты басым хабарлау етістіктері сөйлеушінің ақпаратты жеткізуге қатысын білдіреді. Бұл топқа М.Оразов «айт, жеткіз, хабарла» етістіктерін жатқызады.

«Айт» етістігі «ай» түбір морфемасы мен уақыт өте келе өзінің етіс мағынасын жоғалтқан -ы/т өзгелік етіс аффиксінен тұратын туынды негізден қалыптасқан. Бұл туралы ғалым М.Томановтың мына пікірін келтіруге болады: «айт, айтыс, айқай – ортақ түбір – ай, сонда айтыс сөзінің құрамындағы қосымша тек -ыс қана емес, -т элементі де сондай, ал айқай алдыңғылармен түбірлес екендігі мағынасынан көрінеді. Қысқасы, осы аз ғана фактілер тобына жасалған талдаудың өзі де (және тек бір ғана тіл ыңғайында) қазіргі тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің едәуір тобы «мағынасыз» түбірлер мен «белгісіз» қосымшаларға» ажырайтындығын көрсетеді» [7, 70-71].

«Айт» етістігі айтылу әрекетін ғана білдіріп қоймайды, сондай-ақ айту үдерісінің жай-күйін, мезгілін, айтылу сипатын, айтылу нысанымен байланысын да көрсетеді.

Мысалы: Жалпы аю турасында алтай қазақтарында неше түрлі әңгіме, аңыздар бар,

бірақ қайсысында да жаман айтпайды (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 20-б.).

Біздің ауылдың қысы-жазы биесіне мініп, қой қайырып жүрген шалдары айтатын (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 21-б.).

Шешіле сөйлеп, шірене отырған соң мен өз бұйымтайымды айттым (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том, 30-б.).

«Айт» етістігі белгілі бір ақпаратты хабарлаумен қатар сөйлеу әрекетінің сипатын (жаман айтпау), модальділігін (шалдары айтатын), нысанын (бұйымтайымды айттым) білдіріп тұр.

Сөздіктерде айт етістігінің «1. Сөзбен ой-пікірді білдіру, ауызша сөйлеу. 2. ауыс. Тапсыру, сұрау» [8, 43]; «1. Сөзбен ой-пікірді білдіру, сөз сөйлеу. 2. Арнау, бағыштау» [9, 26]; жеткіз етістігінің «5. ауыс. Құлақтандыру, айту, хабар беру. 6. ауыс. Сезімін білдіру. 8. ауыс. Өсиет ету, кейінгі ұрпаққа қалдыру» [8, 508]; хабарла етістігінің «Болған оқиға немесе болатын іс жайлы айту, құлағдар ету, хабарлау» [8, 1367]; «Болған оқиғаны немесе болатын іс жайлы жария ету, мәлімдеу» [9, 884] тәрізді мағыналары берілген.

Айт, хабарла етістіктерінің «Қазақ сөздігі» мен «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» берілген сипаттамаларының айтарлықтай айырмашылығы жоқ. Тек айт етістігі «Қазақ сөздігіндегі» «тапсыру, сұрау», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» «арнау, бағыштау» деген ауыспалы мағыналарымен ерекшеленеді. Ал жеткіз етістігінің мағынасы «Қазақ сөздігінде» ғана түсіндірілген. Тағы бір назар аударатын жайт: айт етістігінің «Қазақ сөздігіндегі» «ауызша сөйлеу», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі» «сөз сөйлеу» деген сипаттамалары сөйлеу етістіктерінің прагматикалық қызметіне негізделген.

Сөздік анықтамаларын сараласақ, айт, хабарла етістіктері арқылы сөйлеушінің ақпаратқа тікелей қатысы, ал жеткіз етістігі арқылы сөйлеушінің ақпаратқа жанама қатысы сипатталады. Нақтылап айтқанда, сөйлеу үдерісінде хабарлау етістіктері қатарындағы айт, хабарла және жеткіз етістіктері сөйлеушінің немесе адресанттың ақпаратқа және оны жеткізуге қатысы тұрғысынан бірдей сипатта болмайды.

Көркем шығармадан алынған тілдік деректермен дәлелдесек, мысалы:

Іркер жайды Мәкіш өзі айтып отыр (Абай жолы. 2-кітап. 9-б.).

- Айтпа, айтпа деймін анаған! Айтушы болма анаған! – деп, әкесі жақты нұсқап, Абайдың аузын аштырмай, шалқалатып жыға берді (Абай жолы. 1-кітап. 16-б.).

Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді (Абай жолы. 1-кітап. 17-б.).

Бірінші сөйлемде «айт» етістігі сөйлеушінің (адресанттың) ақпаратты жеткізуге тікелей қатысын білдірсе, екінші сөйлемде сөйлеушінің «айт» етістігі арқылы іске асатын қимылды болдырмауға қатысын сипаттайды. Сонымен қатар «айт» етістігінің болымсыз тұлғада қайталануы сөйлеушінің эмоциясымен бұйыру мәнін де қоса білдіруге негіз болып тұр. Екі жағдайда да хабардың адресатқа жету-жетпеуіне сөйлеуші тікелей қатысты.

Үшінші сөйлемде «айт» етістігі арқылы жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті өздігінен ырықсыз түрде істелетіндей, қимылдың иесі белгісіз, көрінбейді.

Сөйлеу етістіктері эмотивті-бағалауыштық мәнімен де ерекшеленеді.

Мысалы: – Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді бір қартаң қатын (Абай жолы. 1-кітап. 9-б.).

– Қалай дейсің, Байтас аға? Ойке апа деп кімді айтасың? (Абай жолы. 1-кітап. 6-б.).

Сонымен біраз томсарып отырып барып қайта қыбырласқанда Құнанбай ойдағы сөзін айта бастады (Абай жолы. 1-кітап. 17-б.).

– Бірақ өзге көп жайды екеуі де ірікпей, бүкпей ашық сөйлесе де, жаңағы сұмдықты жарылмаған уыздай сорлы, шерлі баласына айтуға бірбеткей Қодардың батылы да бармас еді (Абай жолы. 1-кітап. 31-б.).

Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлемейтін (Абай жолы. 1-кітап. 19-б.).

Қайғы шеккен, дертті күйін ғана айтушы еді (Абай жолы. 1-кітап. 34-б.).

- Жаным-ау, адам баласысың ғой... Айыбымыз не? Не қылмақсыңдар? Айтып өлтірсеңші? – деген (Абай жолы. 1-кітап. 35-б.).

- Оның жаман ырым екенін айтпап па едім? (Абай жолы. 1-кітап. 47-б.).

- Ақылдаспаса да, соның көмген көмбесін сен табасың. Күпті қылмай, мүлдем, айтсаңшы! (Абай жолы. 1-кітап. 57-б.).

Биікте, көз ұшында, шалқар көш боп қиқулап «қош, қош» айтқандай боп қалықтап бір топ тырна кетті (Абай жолы. 1-кітап. 61-б.). Бір нәрсе айтатын сияқты (Абай жолы. 1-кітап. 96-б.).

Берілген сөйлемдердегі «айт», «сөйле» етістіктерінің семантикасындағы өтініш, бұйыру, баяндау, нақтылау, сұрау, болжау мағыналары айтайыншы, айтасың, айта бастады, сөйлесе де, айтуға, сөйлемейтін, айтушы еді, айтып, айтпап па едім, айтсаңшы, айтқандай боп, айтатын сияқты тәрізді қолданыстардан айқын көрінеді.

Сөйлеу етістіктері белгілі бір ақпаратты жеткізу, хабарлау және адресатқа ықпал ету қызметімен қатар сөйлеушінің сөйлеуге қатысын да білдіреді.

Мысалы: Бірақ бұл ойын айтса, Құнанбай тағы бойлап тартып кетеді (Абай жолы. 1-том).

- Сенің аузындағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым (Абай жолы. 3-кітап).

Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал жазамын дегенді бұрын айтқан менмін (Абай жолы. 3-кітап).

Оны кім айтып еді деп сұрамаймыз да. Соны тек бір қайырып айтсаңыз екен! – деді (Абай жолы. 2-кітап).

Сөйлеу етістіктерінің қатарында «сөйле» етістігі де жиі қолданылады.

Ғалым М.Оразов «сөйле» етістігін жалпылауыш семасына қарай сөйлеу етістігі тобында қарастырады [4, 190]. «Қазақ сөздігінде»: «1. Тіл қату, айту; 2. Пікір білдіру; 3. Әңгімелеу; 4. Өлең жырға айналдырып, шешен тілмен ағытып баяндау; 5. Ойды ауызша түрде баяндау» [8, 1165]; «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Ойды ауызша түрде сөзбен баяндау, айту» [9, 740] деген түсіндірмелер берілген. Сөйле етістігінің сөздіктердегі сипаттамаларында айырмашылық жоқ. Дегенмен «Қазақ сөздігінде» бұл етістіктің мағыналық қырлары кеңінен анықталған. Сөйле етістігінің қолданысы оның мағынасындағы «белгілі бір ақпаратты

жеткізу», «хабарлау», «баяндау», «түсіндіру», «пікірлесу» т.с.с. түрлі семалары арқылы айқындалады.

Мысалы: - Тек қызу үстінде бәле бастай көрмеңдер! - деп жалына сөйледі (Абай жолы. 1-кітап. 66-б.). Бұл топта Сүйіндік шешіліп сөйлеген жоқ. Кібіртіктеп, қылғынып сөйлегендей болды (Абай жолы. 1-кітап. 72-б.). Тек жалғыз-ақ арыла сөйлес. Айтатынның бәрін айтып кел. Ат кекілін кессең де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткізі! - деп Түсіпке өзі де ашумен сөйлеп, нық қайрат берді (Абай жолы. 1-кітап. 74-б.).

Берілген сөйлемдерде «сөйле» етістігі арқылы сөйлеушінің айтылатын ойға, хабарға қатысы, көзқарасы, түрліше эмоциясы сипатталған. Сонымен қатар «сөйле», «айт», «жеткіз» етістіктерінің қабаттаса қолданылуы да сөйлеу әрекетінің өзіндік ерекшелігін айқындай түседі.

«Сөйле» етістігінің сөйлеуші мен қабылдаушының бір-біріне және мәтіннің мазмұнына қатысы оның контекстегі басқа тілдік бірліктермен тіркесімділігі негізінде айқындалады. Сонымен бірге «сөйле» етістігі арқылы іске асатын қарым-қатынасқа арқау болатын тақырып, оны қабылдаушыға жеткізу жолдары, сөйлеу сипаты, сөйлеушінің сөйлеу үдерісіндегі мақсаты анықталады.

Мысалы: Бұл әңгімелерге келгенде барлық бағанағы томсарған жиын шешіліп, жазыла сөйледі (Абай жолы. 1-кітап. 24-б.).

Осы кезде тыстан дабырлап, күле сөйлесіп, Абайдың үлкен ағасы Тәкежан мен Ғабитхан молда кіріп келді (Абай жолы. 1-кітап. 94-б.).

Зере естісін деп, даңғырлап сөйлеп, қатты айтады (Абай жолы. 1-кітап. 95-б.).

Мұндағы жазыла, дабырлап, күле, даңғырлап, сөздерінің сөйле етістігімен тіркесімділігі сөйлеу әрекетінің жүзеге асу амалын, сипатын білдіріп тұр.

- Сенімен әлі сөйлесем. Сөйлескенде бек сөйлесем!.. - деп, Майбасар жаңағы сөзінің құпиясын молайта берді (Абай жолы. 1-кітап. 100-б.).

- Анамен сөйлесіп пе өзі? Оның сойылын не деп соғады екен Баймұрын, сонысын айтты ма? (Абай жолы. 1-кітап. 102-б.).

Берілген сөйлемдердегі «сөйле» етістігінің контекстегі қолданысынан ескерту (сөйлесем, бек сөйлесем), күмәндану (сөйлесіп пе өзі) мағынасы аңғарылады.

Бірақ мен енді осы күзде, ел қыстауға қайтқанша Тәкежанмен жүзбе-жүз сөйлесетін болайын (Абай жолы. 3-кітап. 21-б.).

Енді Кәкітайға разылық жүзбен сүйсіне қарап сөйледі (Абай жолы. 3-кітап. 24-б.).

Бұдан арғы жайды олар өзді-өзі үшеуі ғана болғанда ашық, еркін сөйлесе алады (Абай жолы. 3-кітап. 26-б.).

Бұл сөйлемдерде сөйлеу әрекетінің кімге бағытталғаны (адресаты) (Тәкежан, Кәкітай, үшеуі) айқын.

Бүгін мынау Абай тап бір ет асым жаппа-жалғыз өзі сөйледі (Абай жолы. 31-б.). Мұнда «сөйле» етістігі тап бір ет асым сөзімен тіркесуі арқылы сөйлеу әрекетінің ұзақтығын білдіріп тұр.

Сөйлеу етістіктері тобындағы «жеткіз» етістігі де белгілі бір контекстегі қолданысында «құлақтандыру, айту, хабар беру; құлағдар ету, хабарлау, жария ету, мәлімдеу» тәрізді жалпы мағынасымен бірге қатысым үдерісінде сөйлеушінің сөйлеу әрекетіндегі көңіл күйін, қабылдаушыға ықпалын білдіреді. Мысалы, - Бұл сүйсіну әншейін мезіреттен емес, шыншыл көңілден туған риза сезім екенін жазып жеткізбекке қолға қалам алдық (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том. 64-б.). Түннің салқындығы ерте түсер қыстың хабарын суық желмен жеткізіп тұрғандай (О.Бөкей. Шығармалары. 7-том. 70-б.). Шашау сөз шығарып, көп алдында көпіріп, ертең апарып сырын Құнанбай баласына жеткізетін кісіні жауыңның үлкені деп біл (Абай жолы. 3-кітап. 37-б.). Ақылбай бар білгенін өз дағдысынша баяу, жай сөйледі. Бірақ байыпты етіп түгел жеткізді (Абай жолы. 3-кітап. 92-б.).

Келтірілген тілдік мысалдарға назар аударсақ, жеткіз етістігінің белгілі бір ақпаратты жеткізу амалы (жазып жеткізбекке), сипаты (жеткізіп тұрғандай, түгел жеткізді) оның хабарлау мәнді жалпылауыш семалары және белгілі бір контекстегі басқа сөздермен грамматикалық байланысы негізінде жүзеге асырылған.

Қорытынды

Етістіктің кеңінен қолданылатын мағыналық топтарының бірі сөйлеу етістіктері екені белгілі. Сөйлеу етістіктері сөйлеушінің ақпаратқа тікелей немесе жанама қатысуы, субъектінің сөйлеу нысанымен байланысы, сөйлеу үдерісінің сипаты, жай-күйі, мезгілі, модальділігі тұрғысынан ерекшеленеді. Жоғарыда талданған тілдік деректерде анықталғандай, айт, сөйле етістіктері сөйлеушінің сөйлеу үдерісіне тікелей қатысын, ал жеткіз етістігі сөйлеушінің сөйлеу үдерісіне жанама қаты-

сын білдіреді. Осыдан сөйлеушінің ақпаратқа және оны жеткізуге қатысы тұрғысынан айт, сөйле және жеткіз етістіктерінің мағыналық жағынан бірдей сипатта болмайтындығын тұжырымдауға болады. Сонымен қатар «сөйле», «айт», «жеткіз» етістіктері таза сөйлеу әрекетін білдіретін лексемалар ретінде де ерекшеленеді.

Жүргізілген талдаулар қазақ тіліндегі сөйлеу етістіктерін танымдық, прагматикалық, функционалдық лингвистика тұрғысында зерттеудің алдағы жаңа бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
3. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
4. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 174 б.
5. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 247 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1981. – 210 б.
8. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

References

1. Orazov M. Kazak tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language] (Rauan, Almaty, 1991, 216 p.). [in Kazakh]
2. Yskakov A. Kazirgi kazak tili. Morfologija [Modern Kazakh language. Morphology] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.). [in Kazakh]
3. Mamanov I. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. (Arys, Almaty, 2007, 488 p.). [in Kazakh]
4. Orazov M. Kazirgi kazak tilindegi kalyp etistikteri [Mold verbs in modern Kazakh] (Mektep, Almaty, 1980, 174 p.). [in Kazakh]
5. Alkebayeva D. Kazak tilinin pragmastilistikasy [Pragmastilistics of the Kazakh language]. Textbook (Kazak University, Almaty, 2020, 247 p.). [in Kazakh]
6. Zhubanov K. Kazak tili zhonyndegy zertteuler [Research on the Kazakh language] (Nauka, Almaty, 1999, 581 p.). [in Kazakh]
7. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. Fonetika. Morfologiya [The historical grammar of the Kazakh fox. Phonetics. Morphology] (Mektep, Almaty, 1981. 210 p.). [in Kazakh]
8. Kazak sozdigi [Kazakh dictionary] (Dauyr, Almaty, 2013, 1488 p.). [in Kazakh]
9. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Dike-Press, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh]

Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Значение и функционирование глаголов речи

Аннотация. Глаголы – это часть речи, богатые семантическими группами. Специфика семантических групп глаголов определяется их функцией и употреблением. Наиболее распространенными из них являются глаголы речи.

Глаголы речи связаны с актом речи. Речь есть человеческий процесс, явление, происходящее посредством человеческого взаимодействия.

Характер осуществления человеческой речи, процесс перехода, все стороны общей речевой деятельности определяются речевыми глаголами. Характер, способ передачи, форма речи, подача информации – все это зависит от языковой природы речевых глаголов.

В статье рассматриваются значение и применение глаголов «говорить», «сказать», «довести» в казахском языке. Их применение в процессе речи, особенности употребления определяются языковыми данными.

Ключевые слова: глаголы речи, адресант, адресат, коммуникация, прагматика, семантика.

G.O. Syzdykova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantics and application of speaking verbs

Abstract. Verbs are part of speech rich in semantic groups. The specificity of the semantic groups of verbs is determined by their function and use. The most common of these are verbs of speech.

Speech verbs are associated with the act of speaking. Speech is a human process, a phenomenon that occurs through human interaction.

The nature of the implementation of human speech, the process of transition, all aspects of general speech activity are determined by speech verbs. The nature, mode of transmission, form of speech, presentation of information - all this depends on the linguistic nature of speech verbs.

The article discusses the meaning and application of the verbs «to speak», «say», «bring» in the Kazakh language. Their use in the process of speech, the features of use are determined by linguistic data.

Keywords: verbs of speech, addresser, addressee, communication, pragmatics, semantics.

Автор туралы мәлімет:

Сыздыкова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Syzdykova G.O. – Doctor of philology, acting professor of the Department of Kazakh linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.